

КОЗАЦЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТ.

У статті розглядаються склад, чисельність, командування, військове мистецтво, озброєння та забезпечення козацьких військових формувань у другій половині XVI – першій чверті XVII ст. Зроблено спробу спростувати загальноприйнятту тезу про суцільну демократичну базу козацтва і його формування переважно з селян – утікачів від панського гніту.

Ключові слова: козацтво, козак, шляхтич, князь, гетьман, військо.

Друга половина XVI – перша чверть XVII ст. належить до одного з найменш досліджених періодів української історії. Проблемами українського війська та боротьби з турецько-татарською експансією в цей період займалися лише М.Алекберлі [1] і В.Сергійчук [13]. Але станова структура, рівень організації, озброєння і бойових можливостей козацьких військ у порівнянні з противниками та кращими європейськими арміями залишилися поза їх увагою. Тому метою статті є частково заповнити білі плями козацької історії цього періоду та спростувати низку стереотипів, успадкованих від радянської історіографії.

Перш за все, джерела жодною мірою не підтверджують загальноприйнятту тезу про суцільну демократичну базу козацтва і його формування переважно з селян – утікачів від панського гніту. Якраз вихідців із селянства у цей період у його складі можна побачити чи не найменше. Автор погоджується з обґрунтованим висновком С.Леп'явка, що козацтво виникло на базі різноманітних нижчих військових станів Великого князівства Литовського, які не мали земельних володінь і власних гербів: панцирних і путніх бояр,

замкових слуг та інших [10, 84 – 86; 11, 89 – 98]. Ці стани принесли до козацтва сарматський менталітет із лицарськими ідеалами, витоки яких пізніші дослідники шукали у біографії Предслава Лянцкоронського. У другій половині XVI ст. в лавах козацтва значний відсоток складала родова козаки, тобто нащадки перших козаків, а також шляхта, особливо дрібна, яка мала можливість висунутися тільки у козацькому середовищі.

Якщо взяти козацьких вождів другої половини XVI ст., вилучивши з них реєстрового регіментаря Яна Бадовського (1572 – 1581) та реєстрових гетьманів Яна Оришевського (1581 – 1590) і Криштофа Косинського (1590 – 1593) – всі вони були шляхтичами, – то виявиться, що вождями запорозьких козаків були шляхтич Млинський (кошовий отаман, 1563 – ?), шляхтич Іван Свірговський (Сверчковський?) (гетьман, 1574), князь Богдан Ружинський (гетьман, 1575 – 1576), шляхтич Лук'ян Чорнинський (гетьман 1578, 1586), шляхтич Арковський (гетьман, 1578), князь Остафій Ружинський (кошовий отаман, 1581 – 1583), магнат Самійло Зборовський (кошовий чи гетьман, 1583 – 1584), князь Михайло Ружинський (гетьман, 1584 – 1586), шляхтич Богдан Микошинський (гетьман, 1586, 1593 – 1595), князь Микола Ружинський (гетьман, 1587), князь Кирик Ружинський (гетьман, 1588), шляхтич Войтех Чановицький (гетьман, 1590), шляхтич Григорій Лобода (гетьман, 1595 – 1596), шляхтич Кароль Кремпський (гетьман, літо 1596), шляхтич Христофор Нечковський (гетьман, літо 1596) і магнат Самійло Кішка (гетьман, 1599 – 1602). Можливо, що шляхтичем був і гетьман Гнат Василевич (1596 – 1597). Серед інших вождів зустрічаємо родових козаків Якова Шаха (гетьман, 1577 – 1578), Дем'яна Скалозуба (гетьман, 1579 – 1580), Захара Кулагу (кошовий, 1585), Федора Полоуса (гетьман, весна 1595, 1596, 1598), Тихона Байбузу (регіментаря реєстру, а потім гетьмана, 1595 – 1599) та Семена Скалозуба (1598 – 1599). Хто ж залишається? Іскорка (отаман, 1566) та Павлюк (кошовий, 1575), напевно, також родовиті козаки. Принаймі їх нащадки входили до козацької еліти XVII – XVIII ст. Короткочасні гетьмани Матвій Шаула (гетьман, 20.03 – 24.03.1596) та Северин (Семерій) Наливайко (гетьман, 24.03 – 28.05.1596) були міщанського походження. Правда, обидва, пройшли

довгу козацьку службу. До того, як С.Наливайко став сотником надвірного війська князя Василя-Костянтина Острозького, він був у числі реєстрових козаків, які також рекрутувалися переважно з міщан та родових козаків. У реєстрі 1581 р. С.Наливайко числився у 49 десятку [18, 145 – 149]. І лише отаман Бируля (1566) може бути вихідцем із козацьких низів. Те саме можна сказати про іншу старшину цього періоду. Військові писарі Янош Бегер (1572), Іван Кречкевич (1593), Лев Воронович (1594), осавули, полковники, сотники, які згадуються у джерелах цього періоду, майже виключно шляхетського походження. Князь Флоріан Гедройц був старшиною у С.Наливайка, залишився серед козаків і пізніше з Ф.Полоусом воював проти урядових військ [7, 134]. Князь Януш Богданович Друцький-Соколинський у 1615 р. перебував серед запорожців і був ініціатором походу до Очакова [III, 95]. Навряд чи це випадковий збіг обставин. Чому ж його не було у середині XVII ст. і пізніше?

Серед козацької старшини склалися певні взаємопереплетені клани. Гетьманами та старшинами не ставали випадково, важливу роль відігравали зв'язки. Наприклад, Кшиштоф Косинський, вперше згаданий у листі гетьмана Богдана Микошинського до Каспера Підвисоцького та Юрія Владики від 22.05.1586 р. як козацький старшина [16, 34], був одружений з княжною Марушною Ружинською, дочкою гетьмана князя Остафія та сестрою гетьманів Богдана (“Чорного гетьмана”), Миколи та Кирика Ружинських [3, 304].

Зміни у соціальній базі формування війська почалися тільки під час другої козацької війни під проводом С.Наливайка. 28.05.1596р., капітулюючи під Солоницею, козаки видали польному гетьманові С.Жолкевському 12 козацьких вождів. Сам перелік старшин та їх чисельність війська свідчать про зсув у напрямку демократизації у питанні особового складу війська.

Після потрясінь, викликаних війнами К.Косинського та С.Наливайка, демократизація козацтва і поповнення останнього, в основному, за рахунок міщанства продовжували зростати. Про це свідчать джерела кінця першої чверті XVII ст., коли на переговорах з козацькою верхівкою урядові комісари прямо забороняли приймати міщан, зокрема пункт у підписаній 28.10.1617р. в урочищі Суха Вільшана угоді, за якою всі “новоприбулі міщани”, які вступили в

козацтво протягом останніх п'яти років, мали бути повернені до попереднього стану [2, 206 – 209].

Така ситуація, зрештою, логічно впливає із складності тогочасної зброї, оволодіння якою потребувало тривалого часу і тренування. Міщани, які були у складі ополчень своїх цехів та міст, такі навикки мали, тоді як селяни до зброї взагалі не допускалися. Особливо це стосується вогнепальної зброї, якою славилася козацьке військо. У тогочасній Європі аркебузира або мушкетера готували 2 – 3 роки, і коштував він недешево. Селянин тільки потрапивши до козаків у дуже юному віці, прослуживши джурою при козацькому війську, міг з часом поповнити ряди повноцінних козаків. Але таких, напевно, було небагато. Військо з косами і вилами було небоєздатним навіть з ординцями, не кажучи про інші армії. Такого війська джерела не знають.

Через це чисельність козацького війська росла повільно. У 1574р. Іван Свірговський привів у Молдову військо з 1400 козаків, які були організовані у 10 сотень та два загони по дві сотні [15, 1346 – 1357]. Враховуючи, що якась частина козаків залишилася на Січі та в прикордонних містах, можна оцінити реальну чисельність запорозьких козаків, здатних стати в стрій, десь близько 3 тисяч.

У 1577 р. гетьман Шах для походу у Молдову зібрав початково 6 сотень, залишивши три сотні на Січі. Долучивши загони з прикордоння, він разом з Підковою вторгнувся в Молдову з 1200 козаками [9, 101 – 102]. Очевидно, що загальна чисельність нерестрових козаків і далі не перевищувала трьох-чотирьох тисяч.

У 1584 р. кошовий Самійло Зборовський зібрав 3 тисячі нерестрових козаків. У 1587 р. для нападу на Кодню гетьман Л. Чорнинський зібрав кілька сотень козаків. Сотнями командували Іванівський, Патока і Пергат [2, 18 – 23].

У гетьмана К. Косинського під П'яткою 2.02.1593 р. було 5 тисяч козаків з 26 гарматами [7, 18 – 23]. Втративши у цій невдалій битві майже дві тисячі козаків, гетьман, як видно з листа С. Жолкевського від 23.05.1593 р., збираючись продовжувати боротьбу і встановивши зносини з Кримом та Московською державою, зумів зібрати тільки дві тисячі козаків [16, 27 – 28]. Виходить, що і на той час загальне число запорозьких козаків, здатних встати у стрій, не перевищувало

6 тисяч. Влітку під Черкасами, як впливає з донесення князя Олександра Вишневецького, у Косинського було 350 – 400 козаків [16, 27].

У жовтні 1593 р. Г.Лобода привів під Київ 4 тисячі козаків [7, 25 – 26]. Будучи на Січі у 1594 р., досвідчений дипломат і військовик Е.Ляссота оцінив сили козаків у 3 тисячі, максимум 5 тисяч. У своєму листі до цісаря від 3.07.1594 р. козаки писали про готовність виставити 6 тисяч [7, 43 – 49]. Найбільше число козаків були при об'єднанні сил Г.Лободи та С.Наливайка перед походом у Молдову в жовтні 1594 р. – 12 тисяч [7, 56 – 57]. Весною 1596 р. кількість козаків Г.Лободи, С.Наливайка, М.Шаули, К.Кремпського, С.Підвисоцького та Ф.Полоуса не перевищувала 6 тисяч. У С.Жолкевського проти них було 3 тисячі [15, 1750]. Князь К.Ружинський мав 1 тисячу, решта магнатських команд в сумі також не більше. Вже після підходу рот Карла Ходкевича, князя Темрюка, Блідструба, надвірних військ князя М.Вишневецького, князя Б.Огінського, М.Потоцького та Ю.Струся сили гетьмана С.Жолкевського зросли до 7 – 8 тисяч. Польний гетьман через це і не зважувався на штурм табору під Солоницею аж поки не прибув князь Заславський з важкою артилерією. З табору під Солоницею з боєм прорвалося 1,5 тисячі козаків на чолі з полковником К.Кремпським [15, 1765]. Тому мав рацію М.Грушевський, вважаючи явно завищеною інформацію поляків про втрати десяти тисяч (хоча в таборі було багато “черні”, жінок та дітей) [4, 231 – 232].

У війську московського претендента Лжедмитрія I у різні часи було до трьох тисяч запорожців, значне число їх було й у війську “гетьмана” І.Болотнікова [17, 102]. Три-п'ять тисяч українських козаків перебувало постійно також у війську Лжедмитрія II, яким командував гетьман князь Роман Ружинський. Після його загибелі рештки цих козаків складали основу війська Івана Мартиновича Заруцького аж до здобуття Москви ополченням князя Д.Пожарського і К.Мініна. Найбільш відчайдушні пішли з І.Заруцьким, М.Мнішек та її сином аж до Астрахані [15, 1780].

У війську, яке у 1612 – 1614 рр. під командою Андрія Наливайка перебувало на Смоленщині, підтримуючи претензії королевича

Владислава на царський престол, були полки Наливайка, Бориспільця, Сидорки, Фастівця, Трохимовича та Довгаля, у кожному налічувалося по п'ять сотень. Чисельність цих підрозділів була значно вищою за 500 козаків. Так, за оцінкою сотника Федора Бута, у полках Наливайка і Сидорки разом було півтори тисячі козаків, не рахуючи пахолків-джур [V, 14 – 15, 22, 30, 35]. У полках Трохимовича та Довгаля було по 700 козаків [VI, 36]. Сам Андрій Наливайко титулувався гетьманом [VI, 35].

У січні 1617 р. при облозі і штурмі Путивля у київського каштеляна князя Юрія Вишневецького було 12 тисяч надвірного війська і запорозьких козаків [VII, 103 – 104].

Для походу на Москву П.Конашевич-Сагайдачний зібрав близько 20 тис. війська [IV, 88]. З інших джерел випливає, що перед походом між Білою Церквою та Фастовом зібралось майже 40 тис. козаків [IV, 229]. У цей же період не менше 2 тис. козаків було у війську королевича під Вязьмою [I, 213 – 214].

Гетьман Яків Неродич-Бородавка зібрав у 1621 р. майже 50 тис. козаків, з яких 40 тис. вирушило у похід [12, 88]. Це найбільша цифра чисельності козаків, яка в даному періоді зустрічається у джерелах. За даними учасника подій полковника С.Чаплинського, під Хотин прийшло 30 тисяч піших і 10 тисяч кінних козаків. Реєстр війська під Хотином налічував 41520 чоловік [12, 101].

Отже, можна стверджувати, що у другій половині XVI – першій чверті XVII ст. чисельність козацького війська повільно, але невпинно зростала від 3 тис. (1574) до 42 – 50 тис. (1621) за рахунок зміни соціальної бази козацтва. За цей період козацтво і далі формувалося в основному за рахунок родовитого козацтва, шляхти (переважно дрібної) та міщан. Реєстрові і нереєстрові козаки мали однакову організаційну структуру. Поряд з гетьманом були генеральні старшини: суддя, осавул, писар, обозний і хорунжий. Вірогідно, був і бунчужний.

Військо поділялося на полки, які мали назву за прізвиськом полковника. Окремі гетьмани (Г.Лобода, А.Наливайко, П.Конашевич-Сагайдачний) мали свої гетьманські полки, які називалися їх іменем. Інші гетьмани мали менші підрозділи – роти чи сотні. При полковниках також були осавули, писар, хорунжий і

обозний, званий отаманом. Полк складався з п'яти сотень. На практиці це означало 500 – 800 козаків, не рахуючи джур-пахолків. Деколи – до тисячі козаків. Рідко який полк налічував менше 500 козаків. У 1618 р. на московську службу перейшов полк Ждана Конші чисельністю 311 козаків. Але у його складі були тільки полковник, осавул, писар, два сотники, отаман та 305 рядових козаків, пізніше до них приєдналися інші козаки і чисельність полку зросла до 602 чоловік, в їх числі полковник, осавул, писар, хорунжий, отаман, 6 сотників, 51 десятник та 540 рядових козаків [Ш, 16 –74]. Часом у складі полку виділялися підрозділи з двох-трьох сотень, очолені осавулами. Так було, наприклад, у війську гетьмана Я.Шаха і за гетьмана С.Кішки.

Сотні називалися за прізвищем сотника. Вони ділилися на десятки, які носили назву за прізвищами десятників.

Перші покоління козаків до часів князя Дмитра Вишневецького-Байди носили дідівське озброєння – легкі захисні панцири, байдани, колонтарі, бехтерці, шоломи. Були озброєні списами, шаблями і луками. Лук, не поступаючись у далекобійності та ефективності вогнепальній зброї, мав у 10 раз більшу скорострільність і забезпечував далеко кращу кучність стрільби. Через це цей вид зброї успішно конкурував із ручною вогнепальною зброєю аж до кінця XVII ст. Однак козацтво вчасно оцінило ефективність вогнепальної зброї, тому йшло постійне насичення війська цією зброєю. Основу її складали трофейні “яничарки” – турецькі мушкети, на той час значно кращі за європейські. Зрештою козак з вогнепальною зброєю став символом та емблемою війська. Маючи основним суперником кримських ординців з їх легким озброєнням, козаки почали відмовлятися від захисного озброєння або обмежуватися легкими видами (байдани та колонтарі). Козацька піхота діяла переважно під захистом вагенбургу (укріплення з обозних возів) або ж під прикриттям кінноти, тому серед неї переважали мушкетери, витіснивши пікінерів, мало придатних до військових дій в умовах Дикого поля або молдовських походів. Взагалі в молдовських, московських та антиординських походах використовувалася майже виключно кіннота.

Козацька піхота уславилася у морських походах, при штурмі турецьких фортець, висадці десантів та інших блискавичних операціях. Про останнє написано немало [8; 14]. Автор тільки констатує напрочуд вдалу конструкцію “чайок” і їх високу надійність на воді навіть у штормову погоду.

Військо мало польову артилерію (20-30 гармат) та численну дрібнокаліберну артилерію (фальконети) на чайках. Польовими укріпленнями були прикриті козацькі форпости та Запорозька Січ. Своєю майстерністю та вмінням не тільки використовувати традиційний вагенбург, але й швидко зводити в бойових умовах потужні польові укріплення за сучасними вимогами, козаки продемонстрували на Солониці. Так само досконало володіли козаки мистецтвом інженерної атаки фортець, про що свідчать епізоди з московського походу 1618 р., та були знайомі з технікою мінної війни.

Постачання війська було проблематичним, особливо продовольче. Хоча військова техніка та озброєння були в основному трофейними, чималу роль в забезпеченні необхідними матеріалами (селітрою, свинцем, оловом, різними видами зброї) відігравали черкаські та канівські старости, а також українські князі та магнати, пов'язані з козацтвом, про що найкраще свідчать регулярні заборони сеймів та королівські універсали.

Отже, на середину XVI ст. запорозьке козацтво вже сформувалося як окрема корпорація зі своєю організаційною та правовою, опертою на звичаєве право, структурою. Воно зуміло створити одну з кращих європейських структур легких військ, здатних протистояти не тільки кримській армії та османським гарнізонам, але й московським, молдовським та іншим військам. Генеза кримсько-козацьких стосунків, причини морських походів, еволюція взаємодії і взаємин козаків з коронними формуваннями та військами українських магнатів та інші моменти козацької історії цього періоду ще потребують детального вивчення.

I. Российский Государственный Архив Древних Актов (далі – РГАДА). – Ф.79. Сношения России с Польшей. – 1618 г. – Д.2.

II. РГАДА. – Ф.123. Сношения России с Крымом. – 1615 г. – Д.3.

III. РГАДА. – Ф.210. Разрядный приказ. Приказной стол. – Стб. 2521

- IV. РГАДА. – Ф.210. Разрядный приказ. Приказной стол. – Стб.4.
 V. РГАДА. – Ф.210. Дополнительный стол. – Стб.8.
 VI. РГАДА. – Ф.210. Дополнительный стол. – Стб.8.
 VII. РГАДА. – Ф.210. Московский стол. – Кн.2.

1. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов: СГУ, 1961. – 282 с.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч.3. – Т.1. Акты о казаках (1500 – 1648). – К.: Б.и., 1863. – СХХ, 406 с.

3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с.

4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – К.: Наук. думка, 1995. – 628 с.

5. Документи російських архівів з історії України. – Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / Упорядники Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря. – Львів: Місіонер, 1998. – 441 с.

6. Долинин Н.П. Подмосковные полки (казацкие “таборы”) в национально-освободительном движении 1611-1612 гг. – Харьков: изд-во ХГУ, 1958. – 246 с.

7. Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591-1603) // Записки НТШ. – Т.60. – 1904. – С. 1 – 32; – 61. – 1904. – С. 33 – 64; – Т. 62. – 1904. – С.66 – 113; – Т.63. – 1905. – С. 115 – 136; – Т.64. – 1905. – С.137–171.

8. Краснов Н.И. Казачий флот // Военный сборник. – 1885. – № 10. – С. 56 – 89; – № 11. – С.65 – 110; – № 12. – С.60 – 95.

9. Куліш П.О. // Твори Пантелеймона Куліша. – Т. 6. – Львів: Б. в., 1910. – 340 с.

10. Леп'явко С.А. До проблем становлення козацького стану // Другий Міжнародний конгрес україністів. – Доловід і повідомлення. – Історія. – Ч.1. – Львів, 1993. – С.84 – 86.

11. Леп'явко С.А. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української медієвістики. – Київ, 1990. – С.89 – 98.

12. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К.: Б.и., 1888. – 488 с.

13. Сергійчук В.І. Іменем війська запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К.: Україна, 1991. – 253 с.

14. Фоменко В.Г. Про козацькі човни “чайки” та “дуби” // Укр. іст. журн. – 1968. – № 8. – С. 52 – 59.

15. Bielski M. Kronika Polska. – Sanok: B.w., 1856. – Т.2. – 700 – 1222 s.; – Т.3. – 1223 – 1790, LXXV s.

16. Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584-1620). – Kraków: B.w., 1868. – 152 s.

17. Tyszkowski K. Kozaszczyna w wojnach Moskiewskich Zygmunta III (1605 – 1618) // Wojskowy Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1935. – N 8. – S. 71 – 113.

18. Źródła dziejowe / A.Jabłonowski, S.-A.Pawiński. – Т.20. – Warszawa: B.w, 1894. – 328 s.

Тарас Батюк. Казацкие военные формирования во второй половине XVI – первой четверти XVII ст. В статье рассматриваются состав, численность, командование, военное искусство, вооружение и обеспечение казацких военных формирований во второй половине XVI – первой четверти XVII ст. Сделана попытка опровергнуть общепринятую доктрину о сплошной демократической базе казачества и формирования его преимущественно из беглых крестьян.

Ключевые слова: казачество, казак, шляхтич, князь, гетман, войско.

Taras Batiuk. The Cossacks detachment in the second half of the XVI th – first quarter of the XVII th century. The article deals with the structure, number, command, martial art, armament and provision of Cossacks detachment in the second half of the XVI – first quarter of the XVII th century. An attempt is made to refuse the generally accepted opinion about the all-round democratic basis of the formation of mostly peasant-refugees from the landlords' oppression.

Key words: Cossacks, Cossack, shlyakhtych, prince, hetman, army.